

<https://doi.org/10.62837/2026.7.136>

ALMAZ M.NƏSİBOVA
Bakı Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
almazmahmud@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0008-8731-5625>

PANDEMİYALARLA BAĞLI SOSIAL MEDIADA YAYILAN DEZINFORMASIYALAR VƏ ONUN PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: sosial media, pandemiya dövründə dezinformasiyalar, informasiyanın psixoloji təsiri, COVID-19 böhranı social mediada.

Sosial media platformalarında diqqəti çəkən məqamlardan biri sağlamlıqla bağlı informasiyaların çoxluq təşkil etməsidir. Reallıq onu deməyə əsas verir ki, sağlamlıqla bağlı müsbət, doğru informasiyalardan daha çox sağlamlıq böhranlarını artıran məlumat və xəbərlər üstünlük təşkil edir. Ələlxüsus da pandemiyalar dövründə yanlış və saxta məlumatlar insanların həyatına, davranışlarına, düşüncələrinə və emosional rifahına mənfi təsir göstərir. Məqalədə sosial media platformalarında pandemiyalar zamanı bilrəkdən və ya təsadüfən yayılan dezinformasiyalar, onların mahiyyəti, fərdlər və cəmiyyətlər üzərində yaratdığı psixoloji və mənəvi təsirlər araşdırılır, təhlil aparılır.

Almaz M. Nasibova

DISINFORMATION ON SOCIAL MEDIA ABOUT PANDEMICS AND ITS PSYCHOLOGICAL EFFECTS

Keywords: social media, misinformation during the pandemic period, the psychological impact of information, the COVID-19 crisis on social media.

One of the most striking features of social media platforms is the abundance of health-related information. In reality, however, information and news that contribute to the escalation of health crises often outweigh positive and accurate health information. Particularly during pandemics, false and misleading information can have a detrimental impact on people's lives, behaviors, ways of thinking, and emotional well-being. Research has shown that social media can facilitate the rapid dissemination of misinformation, creating what has been described as an “infodemic” that amplifies uncertainty and influences public attitudes and behaviors during health emergencies (Cinelli et al., 2020). This article examines and analyses disinformation disseminated on social media platforms during pandemics, whether intentionally or unintentionally, exploring its nature as well as its psychological and moral effects on individuals and societies.

A.M. Насибова

Ключевые слова: социальные сети, дезинформация в период пандемии, психологическое воздействие информации, кризис COVID-19 в социальных сетях

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ О ПАНДЕМИЯХ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ И ЕЁ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Одной из наиболее заметных особенностей социальных медиа является наличие большого количества информации, связанной со здоровьем. В действительности сведения и новости, способствующие усугублению кризисов здоровья, нередко преобладают над позитивной и достоверной информацией о здоровье. Особенно в периоды пандемий ложная и вводящая в заблуждение информация оказывает негативное влияние на жизнь людей, их поведение, образ мышления и эмоциональное благополучие.

В данной статье исследуется и анализируется дезинформация, как преднамеренно, так и непреднамеренно распространяемая в на платформах социальных сетей во время пандемий, исследуются её сущность, а также психологические и нравственные последствия для отдельных людей и общества в целом.

GİRİŞ

2019-cu ilin dekabrından Çində başlayan koronavirus pandemiyasının (COVID-19) tez bir zamanda bütün dünyaya yayılması ilə paralel ənənəvi və sosial mediada informasiya axını çoxaldı. Məhz bu son pandemiya ilə bağlı ənənəvi mediada doğru xəbərlər çoxluq təşkil etdiyi bir vaxtda sosial mediada "fake", yəni saxta məlumatların sayı doğru məlumatları ötdü. Ümumiyyətlə, bu cür hadisələr, yəni pandemiyalar zamanı yalan və ya yönləndirici məlumatlar dövlətlərin səhiyyə qurumlarına olan ictimai etimadı sarsıdan, zərərli davranışları təşviq edən və psixoloji gərginliyi artırان bir haldır.

COVID-19 böhranı zamanı insanların evlərinə qapadılması, ictimai həyatdan uzaqlaşdırılması onların sosial mediadan gün ərzində saatlarla istifadə etməsinə səbəb oldu. Beləliklə də, sosial media istifadəçiləri xəstəliyin mənşəyi, müalicə üsulları, vaksinlər və profilaktik tədbirlərlə bağlı çoxsaylı informasiyalar əldə etdilər ki, bunların da əksəriyyəti yanlış məlumatlar idi. Sosial mediada informasiya çoxluğu insanlar üçün həm də daimi mənbə rolunu oynadı və əksər insanlar üçün əsas xəbər və sağlamlıq məlumatı mənbəyi sosial media oldu, çünki bu platformada dayanmadan məlumatlar yenilənirdi. Lakin bu platformaların sürəti və əlçatanlığı eyni zamanda dezinformasiyanın geniş şəkildə yayılmasına da imkan verir (Brennen, Simon, Howard, & Nielsen, 2020).

Məqsədli və təsadüfi yayılan informasiyalar

Media ekspertləri tez-tez çağırışlar edirlər ki, istifadəçilər informasiya gigiyenasına əməl etsinlər. Sosial mediada həm də "fake" xəbərlərə qarşı bir mübarizə taktikası özünü biruzə verir, yayılan saxta xəbərlə bağlı ictimai qınaqlar edilir və insanları bu məlumatlara inandırmaq üçün faktlar səsləndirilir.

Qərbin media ekspertləri saxta məlumatların yayılmasını 3 hissəyə bölürlər: təsədüfi, yəni bilməyərəkdən yayılan informasiyalar (misinformation), qəsdən yayılan informasiyalar (disinformation), ölkə və icmaların bir-birlərinə qarşı yaydıqları saxta məlumatlar (malinformastion). Qərb ekspertlərinin fikrincə, insanlar çox vaxt doğmalarının və yaxınlarının epidemiya haqqında son məlumatlardan xəbərdar olmasını istəyir. Ona görə də elektron poçtlarına gələn yeni xəbərləri onlara göndərməyə tələsirlər. Ekspertlər təklif edirlər ki, dezinformasiyaya qarşı mübarizədə ilk iş belə məqamlarda əl saxlamaq və düşünməkdir (1). Sosial şəbəkələrdə və mesencerlərdə paylaşılan koronavirus xəbərləri çox vaxt panika doğurur. Məsələn, COVID-19 dövründə, yəni martın ortalarında Çeçenistanda və Dağıstandakı "WhatsApp" qruplarına göndərilən səs yazısında bir kişi hamıya ehtiyat ərzaq almağı məsləhət görmüşdü. Danışan şəxsin daxili işlər nazirinin müavini olduğu bilinmiş və insanlar bazarlara axışmışdılar. Əslində informasiyaya baxandan dərhal sonra onun hansı mənbə tərəfindən yayılmasına diqqət etmək lazımdır. Mənbə aydın və etibarlı olmalıdır. İnsanlar çox vaxt mənbənin etibarlı olub-olmamasını ayırd edə bilmirlər (Rankin, 2020).

BBC-nin media bələdçiləri istifadəçilərə konkret mənbələr təqdim edir. Birmənalı şəkildə sosial şəbəkələrdə xəbər agentliklərinin, dövlət idarələrinin və ictimai təşkilatların rəsmi saytlarına istinad etmək lazımdır (BBC News Azərbaycan, 2020).

"ALFA communication" şirkətinin PR-meneceri Aqil Fəmiləoğlu hesab edir ki, pandemiya ilə bağlı dezinformasiyaların yayılmasının başlıca səbəbi prosesləri idarə edən strukturların real vaxt rejimində məlumatları ötürməməsidir. Bəzən ənənəvi media böyük auditoriya əldə edən dezinformasiyaları sosial mediadan götürür, heç bir araşdırma aparmadan xəbər kimi təqdim edirlər. Burada isə ənənəvi media reyting qazanmaq məqsədi güdür. Aqil Fəmiləoğlunun qənaətinə, cəmiyyətə doğru məlumatların ötürülməsi, sosial mediada dövlət orqanlarının aktiv olması qeyri-dəqiq mənbələrdən daxil olan məlumatların yayılmasının qarşısını ala bilər.

"ALFA communication" şirkəti dezinformasiyanın geniş yayılmasının qarşısını almağın iki yolunu göstərir: qanunvericilikdə dəyişikliklər etmək və sosial şəbəkələrin Bakıda ofislərinin açılmasına nail olmaq. Belə olan halda dövlət orqanlarının rəsmi müraciəti nəticəsində alqoritmlərdə dəyişiklik edib dezinformasiyanın geniş şəbəkədə itməsinə nail oluna bilər. Aqil Fəmiləoğlu hesab edir ki, effektiv yollardan biri də fors-major situasiyada məsul qurumların hər bir xəbərə həssaslıqla yanaşıb daha operativ məlumatların verilməsini təmin etməsidir. O, eyni zamanda yazılı xəbərlə paralel sosial medianın imkanlarından geniş istifadə

edərək, canlı yayımlara start vermək, hadisəni və prosesi real vaxt rejimində təqdim etməklə dezinformasiyanın yayılmasının qarşısını almağın mümkünlüyünü diqqətə çəkir. Media ekspertləri bir maraqlı məqama da toxunurlar. "Sizə ötürülən informasiyanın doğruluğuna tam əmin deyilsinizsə, dostlarınıza və yaxınlarınıza göndərməyin. Bu, problemin həllindən çox, onun yaranmasına gətirib çıxarar, ona görə də şübhəli məlumatları 'hər ehtimala qarşı' deyib tirajlamaq lazım deyil". Bu yanaşma fərdlərin informasiya paylaşımında məsuliyyət daşımalarının və dezinformasiyanın yayılmasının qarşısının alınmasında media savadlılığının vacib rol oynadığını göstərir (Vraga & Bode, 2020).

Bir çoxları isə inanmadıları xəbərləri paylaşib ekspertlərdən onlara rəy bildirməyi xahiş edirlər. Bu, faydalı üsuldur, ancaq əmin olmaq üçün məlumatı yayanın paylaşdığı məlumata inanmadığı və mütəxəssis rəyi eşitmək istədiyi açıq-aydın görünür. Psixoloqlar insanda müəyyən emosiya yaradan, qorxu, narahatlıq, kədər və ya sevinc hissləri oyadan informasiyaların çox təsiredici olduğunu deyirlər. "First Draft" təşkilatının nümayəndəsi Kler Uorlida görə, dezinformasiyanın başlıca hərəkətverici qüvvələrindən biri qorxudur. Belə informasiyalar insanlarda yaratdıqları qorxu hissinə görə "qol-qanad açar" bilirlər. Uorlida həmçinin qeyd edir ki, "İnsanlar həmişə öz yaxınlarına kömək etmək istəyirlər. Ona görə də "virusu yox etməklə bağlı məsləhətlər!" və ya "Bu dərmanı için" yazılmış məlumatları oxuyanda, dərhal nəşə etmək istəyirlər(1).

Sosial mediada aktiv olan araşdırmaçı jurnalist İlqar Rəsul: "Dezinformasiyanın qarşısını almaq mümkün deyil. Çünki hər kəsin ora müdaxilə və istəyini yazmaq imkanı var. Hər kəs, eləcə də Azərbaycana qərəzli mövqe tutan şəxslər, təşkilatlar, dövlətlər sosial mediada təxribat xarakterli dezinformasiyalar yazıb paylaşa bilərlər. Ancaq bu dezinformasiyaları zərərsizləşdirmək imkanı həmişə var. Dövlət qurumlarının mətbuat xidmətləri öz işlərində məsuliyyətli və operativ olsalar əksər dezinformasiyalar sosial mediada yayımlanmadan ömrünü başa vurur". Araşdırmaçının fikrincə, yayımlananların da innandırıcılıq effekti qısa bir zaman sürə bilər. Ancaq bu o halda baş verə bilər ki, dövlət qurumları özlərinə aid sahələrlə bağlı baş verənləri operativ şəkildə mediaya çatdırsınlar.

Araşdırmaçı jurnalistin əldə etdiyi qənaətə əsasən, dezinformasiyanı zərərsizləşdirməyin başqa bir yolu da dövlət qurumlarının mətbuat xidmətlərinin əməkdaşlarının sosial medianı ciddi nəzarətdə saxlamasıdır. Bu halda yayılan istənilən dezinformasiyaya vaxtında reaksiya vermək və onun həqiqətə uyğun olmadığını, təxribat xarakteri daşdığını elan etmək olar.

Sosial şəbəkələrin inkişafı artıq tələb edir ki, dövlət qurumlarının mətbuat xidmətlərində bu sahəyə nəzarət edəcək ayrıca əməkdaşlar olsun. Araşdırmalar göstərir ki, hökumət orqanlarının sosial media platformalarında effektiv iştirakı və vətəndaşlarla ünsiyyətin idarə olunması üçün xüsusi heyətlərin olması vacibdir və bu,

həm informasiya düzgünlüyünü təmin edir, həm də vətəndaş etimadını gücləndirir (Bonsón, Royo, & Ratkai, 2015).

İlqar Rəsul bildirir ki, o ki, qaldı dezinformasiyanı yayanın kimlər olması, onlarla necə mübarizə aparılması məsləsinə, bu məsələ hüquq müstəvisində həll olunur. Yəni məsələnin təhlükəsizlik tərəfinə nəzarəti hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirir və qanunvericilikdə bu məsələ həllini tapıb. Jurnalist İlqar Rəsul sosial mediada dezinformasiyanın qarşısını tam almağın mümkün olmadığını deyir: "Çünki hər kəsin ora müdaxilə və istədiyini yazmaq imkanı var. Hər kəs, eləcə də Azərbaycana qərəzli mövqe tutan şəxslər, təşkilatlar, dövlətlər sosial mediada bizə qarşı təxribat xarakterli dezinformasiyalar yazıb paylaşa bilirlər. Ancaq bu dezinformasiyaları zərərsizləşdirmək imkanı həmişə var. Bunun üçün dövlət qurumlarının mətbuat xidmətləri öz işlərində məsuliyyətli və kifayət qədər operativ olsalar əksər dezinformasiyalar sosial mediada yayımlanmadan ömrünü başa vurur. Yayımlananların da innandırıcılıq effekti qısa zaman sürə bilər. Ancaq bu, o halda mümkündür ki, dövlət qurumları özlərinə aid sahələrlə bağlı verənləri operativ şəkildə mediaya çatdırsınlar. Əgər mediada bu məlumatlar olacaqsə, sosial mediada kimsə həmin məsələyə dair dezinformasiya paylaşanda, istənilən şəxs mediada olan gerçək informasiyanı ona qarşı qoyub vəziyyəti dəyişəcək".

İstənilən dezinformasiyaya vaxtında reaksiya vermək və onun həqiqətə uyğun olmadığını, təxribat xarakteri daşdığını elan etmək olar. Jurnalistin araşdırmalarına görə, sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı artıq tələb edir ki, dövlət qurumlarının mətbuat xidmətlərində bu sahəyə nəzarət edəcək ayrıca əməkdaşlar olsun. O ki qaldı dezinformasiyanı yayanın kimlər olması və onlarla necə mübarizə aparılması, bu məsələ hüquq müstəvisində həll olunur. Yəni məsələnin təhlükəsizlik tərəfinə nəzarəti hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirir və qanunvericilikdə bu məsələ tam həllini tapır. Dövlət qurumlarının sosial media fəaliyyətinin effektiv təşkili və operativ informasiya idarəçiliyi üçün xüsusi əməkdaşların və strategiyaların vacibliyi bir sıra tədqiqatlarda da vurğulanmışdır (Mergel, 2013).

"Demos" sosial media institutunun nümayəndəsi Karl Miller deyir ki, paylaşdığımız məlumatlar dünyayla bağlı təsəvvürlərimizin təsdiqidir: "Bizim ən müdafiəsiz olduğumuz vaxt saxta xəbəri enerjili şəkildə təsdiqlədiyimiz andır. Məhz o an susmağı bacarmaq lazımdır". Sitatın sonu.

DEZİNFÖRMASIYANIN YARATDIĞI PSİXOLOJİ TƏSİRLƏR

Pandemiya ilə bağlı yayılan dezinformasiyalar psixoloji nəticələrə də səbəb olur və onun qarşısının alınması elə də asan deyil. Sosial mediada yayılan ziddiyyətli və qeyri-dəqiq məlumatlara məruz qalmaq narahatlıq, stress və çaşqınlıq səviyyəsini artırır bilər. İnsanlar sağlamlıq riskləri ilə qarşılaşa bilirlər. Eyni zamanda davamlı şəkildə qorxu yaradan yanlış məlumatlarla qarşılaşmaq panika və təşviş hisslərini də gücləndirə bilər (Garfin, Silver, & Holman, 2020).

Araşdırmalara əsasən demək olar ki, yanlış məlumatlar insanların psixi sağlamlığına mənfi təsir göstərərək acizlik hissini artırır və böhran dövrlərində vəziyyətə nəzarət hissini zəiflədir. Daha ağır hallarda isə dezinformasiyaya məruz qalmaq vaksinasiya olunmaqdan imtina etmək və ya təhlükəli müalicə üsullarından istifadə etmək kimi zərərli davranışlara səbəb ola bilər. Dezinformasiyanın yayılması ictimai səhiyyə sahəsinə də öz mənfi təsirini göstərir və ictimai etimad sosial media vasitəsilə çox asanlıqla məhv ola bilər. Nəticədə xəstəliyin yayılma sürəti arta və ictimai səhiyyə müdaxilələrinin effektivliyi zəifləyə bilər. Sonda media savadlılığı proqramlarının reallaşdırılması və bu istiqamətdə maarifləndirmə aparılması zərurəti ortaya çıxır (Pennycook & Rand, 2020).

NƏTİCƏ

Pandemiya dezinformasiyasına qarşı mübarizə hökumətlərin, səhiyyə təşkilatlarının, təhsil müəssisələrinin, texnologiya şirkətlərinin və vətəndaşların birgə səylərini tələb edir. Dəqiq məlumatların təşviqi və rəqəmsal savadlılığın gücləndirilməsi vasitəsilə cəmiyyətlər gələcək səhiyyə böhranları zamanı onlayn dezinformasiyanın psixoloji zərərlərini azalda bilərlər. Sosial mediada dezinformasiyanın yayılmasına müxtəlif amillər təsir göstərir. Birincisi, alqoritmlər çox vaxt məlumatın düzgünlüyündən asılı olmayaraq, daha çox diqqət cəlb edən məzmunu ön plana çıxarır. İkincisi, emosional yüklü mesajlar faktlara əsaslanan məlumatlardan daha çox paylaşılır. Üçüncüsü, istifadəçilər məlumatın etibarlılığını yoxlamadan onu paylaşa bilərlər. Nəticədə, yanlış məlumatlar və saxta narrativlər qısa müddət ərzində milyonlarla insana çata bilər. Araşdırmalar göstərir ki, yalan xəbərlər sosial şəbəkələrdə doğru xəbərlərlə müqayisədə daha sürətli, daha geniş auditoriyaya və daha dərin şəkildə yayılır (Vosoughi et al., 2018). Pandemiyalar zamanı sosial mediada yayılan dezinformasiya insan həyatını, bütöv bir cəmiyyəti, ölkəni məhv edə, onu sarsıda bilər. Həm ictimai sağlamlıq, həm də psixoloji rifah üçün ciddi təhlükə yarada bilər.

Real həyatda istənilən bir informasiyanı eşidəndə kimisi ona dərhal inanır, kimisi də o informasiyaya şübhəli yanaşaraq orda qərəz olub-olmadığını saf-çürük edir. İkinci yanaşmanı sosial mediada da istifadə etmək lazımdır, yəni tənqidi düşünmək, tənqidi yanaşmaq. Bir sözlə həmin informasiyanın mənbəyini araşdırmaq çox önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. BBC News Azərbaycan. (2020, April 8). *Koronavirusla bağlı saxta xəbərlər yaymayın! Bunun üçün nə edə bilərsiniz?* BBC News Azərbaycan. <https://www.bbc.com/azeri/international-52182590>
2. Bonsón, E., Royo, S., & Ratkai, M. (2015). Citizens' engagement on local government Facebook sites. *Government Information Quarterly*, 32(1), 52–62. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2014.11.003>

3. Brennen, J. S., Simon, F., Howard, P. N., & Nielsen, R. K. (2020). *Types, sources, and claims of COVID-19 misinformation*. Reuters Institute for the Study of Journalism. <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/types-sources-and-claims-covid-19-misinformation>
4. Cinelli, M., Quattrocioni, W., Galeazzi, A., Valensise, C. M., Brugnoti, E., Schmidt, A. L., Zola, P., Zollo, F., & Scala, A. (2020). The COVID-19 social media infodemic. *Scientific Reports*, 10(1), 16598. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-73510-5>
5. Garfin, D. R., Silver, R. C., & Holman, E. A. (2020). The novel coronavirus (COVID-2019) outbreak: Amplification of public health consequences by media exposure. *Health Psychology*, 39(5), 355–357. <https://doi.org/10.1037/hea0000875>
6. Mergel, I. (2013). Social media adoption and resulting tactics in the U.S. federal government. *Government Information Quarterly*, 30(2), 123–130. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2012.12.004>
7. Pennycook, G., & Rand, D. G. (2020). Fighting COVID-19 misinformation on social media: Experimental evidence for a scalable accuracy-nudge intervention. *Psychological Science*, 31(7), 770–780. <https://doi.org/10.1177/0956797620939054>
8. Rankin, J. (2020, March 18). Russian media ‘spreading Covid-19 disinformation’. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/18/russian-media-spreading-covid-19-disinformation>
9. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146–1151. <https://doi.org/10.1126/science.aap9559>
10. Vraga, E. K., & Bode, L. (2020). Defining misinformation and understanding its bounded nature: Using expertise and evidence for describing misinformation. *Political Communication*, 37(1), 136–144. <https://doi.org/10.1080/10584609.2020.1716500>

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Aynur Nəsirova